

Kod objašnjenja terora Vert ignoriše niz značajnih unutrašnjih i spoljnih okolnosti. Poraz kineske revolucije 1927, prekid diplomatskih odnosa sa V. Britanijom i stalna pretnja britanskog udara preko Kavkaza, ubistvo sovjetskog ambasadora u Poljskoj 1931, upad Japanaca u Mandžuriju, strah od nove intervencije praćen partijskim raskolom. Septembra 1930. Staljin je pisao Molotovu da Poljaci spremaju blok baltičkih država za rat protiv SSSR-a, pa se mora povećati armija sa 640.000 na 700.000 ljudi. Bez toga se ne može odbraniti Lenjingrad niti Ukrajina do Dnjepra (Meyer 1999, S. 70). Opsadno stanje povećavalo je opasnost od špijunaže i diverzantskih delatnosti što se povezivalo sa teorijom zavere koja je korišćena za uklanjanje svake partijske opozicije. Pobjeda staljinske linije 1927. uslovlila je raskulačivanje i napuštanje NEP-a. Jačanje kulta Staljina, kao sredstva integracije partije, trebalo je da podstakne dodatnu mobilizaciju. Osim toga, u ruskoj istoriji poglavar države uvek je imao snažna centralistička ovlašćenja zbog ogromne teritorije i slamanja secesije lokalnih satrapa. Uspom nacizma 1933. i neskriveni planovi Drang nach Osten još više su nametnuli potrebu snažnog centra i pružili mu dodatnu legitimnost. "Ne menjaju se konji usred reke" opominjao je Kirov, kada su ga pitali zašto se umesto Staljina ne izabere novi vođa. Počinju progoni u partiji i van nje: iracionalne čistke pod plaštom "zaoštavanja klasne borbe" zahvatile su sve slojeve i stručnjake. Istovremeno se omasovljava partija koja je 1933. brojala oko 3,5 miliona članova i kandidata, a novi partijski kadrovi vaspitavani su u duhu staljinske doktrine. Dakle, staljinizam nije samo politička pojava već je imala složene ekonomske, društvene i socijalnopsihološke izvore. Ove složene spletove kao i alternative i zaokrete u sovjetskoj istoriji bolje je uočila literatura koja ističe diskontinuitete (Levin, Hobsbaum, Mejer, Dojčer, Hofman). Mada građanski rat, NEP i Staljinov period nisu tri različita tipa države, Levin izričito tvrdi da su to ipak tri zasebna stupnja u stvaranju države. NEP je period detanta, a druga dva perioda tragična su i nasilna. Poslestajinski period je doba demobilizacije i demilitarizacije (Lewin 1998). Tome nasuprot, CKK je bitno ograničena imanentnim objašnjenjem. Za pisce CKK pojam staljinizam bio je apologetski, jer određeni obrazac postoji u svim komunističkim režimima, teror je počeo pod Lenjinom, a ne pod Staljinom, staljinizam nije izobličavanje socijalizma, nego njegova suština jer je postojao u više komunističkih režima. Ne manja imanentnost objašnjenja vidljiva je u nizu priloga ove knjige kod povezivanja terora i marksizma.

Ozbiljne sumnje u valjanost imanentnog "intencionalističkog" tumačenja socijalizma ideologijom i politikom svezlasne partije iznela je istoričarka iz Erlangena S. Šatenberg (Schattenberg 2000, S. 638-656) oslanjajući se na pomenutu "SAD revizionističku školu". Šatenbergova najpre postavlja goldhagenovsko pitanje: da li je bilo Staljinovih dobrovoljnih dželata? A zatim pokazuje da odgovor na ovo pitanje uključuje složeno traganje za motivima masovnog terora i jasniju procenu udela ideologije i partije u njemu. Treba, naime, prevazići krutu dihotomiju dželati-žrtve koju sugerira već naslov Vertovog priloga u CKK "Država protiv naroda", jer je stvarnost složenija od pomenuta dva pola. Za sprovođenje državnih mera uvek je bila neophodna spremnost izvršilaca, što obara krutu imanentnu postavku teorija o totalitarizmu. Istraživanjem sovjetskih arhiva Šatenbergova je pokazala da npr. neprijateljstvo ruskih radnika prema inženjerima nije bilo staljinističke niti ideološke prirode, već nasleđeno iz carizma. Ovu predrasudu Staljin je samo aktivirao u kampanji protiv tehničke inteligencije 1928-31. i 1937-38. preko etiketa "klasni neprijatelj", "eksploatator", "štetočina", "izdajnik" i sl. Vizija o inženjerima-saboterima bila je ukorenjena u ruskom društvu i olakšala spremnost prihvatanja teorije o zaveri (Schattenberg 2000, S. 649).